

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit

Nederveen-Barendregt, T.

Citation

Nederveen-Barendregt, T. (2023, April 4). *Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting en conclusie

Wat heeft dit proefschrift over De Haan en taal nu toegevoegd aan het lopende De Haan-onderzoek? Zoals ik in de inleiding heb toegelicht, gaat dit proefschrift niet uitgebreid in op de persoon en het leven van Jacob Israël de Haan zelf. De focus lag op de conceptualisering van taal en het gebruik van taal door De Haan. Door deze keuze te maken reduceer ik De Haan niet tot zijn decadente periode, wat vaak het geval is, maar zie ik zijn werk vanaf het metaniveau van de taal. Dit proefschrift toont niet alleen hoe De Haan aankijkt tegen het fenomeen taal of het gebruik daarvan, maar ook waartoe hij met taal in staat is, op welke manier hij de taal als een flexibel instrument inzet, welke taalbenaderingen hij daarbij hanteert, welke taalhoudingen hij kan aannemen en met welk doel.

Om dit alles specifiek te onderzoeken heb ik een selectie gemaakt uit zijn uitgebreid oeuvre: ten eerste, zijn proefschrift *Rechtskundige Significa en hare toepassing op de begrippen "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar"* over de taal van het recht (besproken in hoofdstuk één); als tweede zijn homo-erotische romans *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* (besproken in hoofdstuk twee); en als derde *In Russische gevangnissen* (besproken in de hoofdstukken drie en vier), een reisverhaal en tegelijkertijd aanklacht door middel van een pamflet tegen onrechtvaardigheid. De vier genoemde werken heb ik niet in chronologische volgorde van publicatie behandeld. Het ging mij niet om de ontwikkeling – en dan in omgekeerde tijdsvolgorde – van zijn denken, maar om inzicht in zijn taalgebruik, taalbenadering en taalhouding. De keuze voor deze uiteenlopende en soms zelfs ogenschijnlijk tegenstrijdige werken laat goed zien tot welke taalbenaderingen en taalhoudingen De Haan in staat was en welke hij kon inzetten. Die heb ik in de respectievelijke hoofdstukken nader geclassificeerd als gebaseerd op de volgende

concepten: “zuiverheid”, “gekunsteldheid”, “dubbelzinnigheid” en “expressiviteit”. De spanning in zijn werk zit, zo heb ik aangetoond, in het bewuste streven naar een zuivere logische taal in zijn proefschrift en het tegenovergestelde, namelijk het bewust inzetten van ogenschijnlijk onlogisch of “onzuivere” taal in de andere onderzochte werken.

Mijn onderzoek nam De Haans proefschrift, waarin hij een theoretische en filosofische reflectie op taal geeft, als vertrekpunt. De stelling die De Haan aan het begin van zijn proefschrift maakt, namelijk “dat wij de zekerheid hebben dat we niet verstaan en niet verstaan worden” (15) en de reden daarvoor, namelijk dat het expressievermogen van de taal niet toereikend zou zijn om ons goed te kunnen uitdrukken en dan vooral over zaken die ons het diepste raken, intrigeerden mij en daagden mij uit te onderzoeken in welke context ik De Haans taalonderzoek kon plaatsen. Een vraag was: waarom zou De Haan nadenken over taal als mensen, zoals hij stelt, elkaar toch niet kunnen verstaan en ook niet verstaan worden? Of dacht hij er juist daardoor zo diepgaand over?

De context die ik relevant achtte betreft het maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke speelveld waarop De Haan speelde ten tijde van het schrijven aan zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*. Het betreft de jaren tussen 1912-1916, de periode waarin de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) zich ontwikkelde en gedeeltelijk afspeelde. Deze oorlog bracht een verandering teweeg in het geestelijke en culturele klimaat binnen Europa. Men zocht in deze periode na de redeloosheid van de oorlog, om met Jaap Meijer (de eerste biograaf van De Haan) te spreken, naar een taal waarin men elkaar zou kunnen begrijpen. Dit leidde uiteindelijk in 1917 tot de oprichting van de Signifische Kring, een genootschap dat zich onder andere bezighield met zuiverheid van woordgebruik en waar De Haan ook lid van werd. De Haan acteerde in deze periode niet alleen als aankomend jurist, maar kreeg in die hoedanigheid ook de mogelijkheid een aantal gevangenen in Rusland te bezoeken. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, werd het contact met Rusland echter verbroken. Voordat De Haan aan zijn proefschrift begon had hij, onder invloed van het gedachtegoed van de Tachtigers, twee homo-erotische romans geschreven, *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*. De receptie van beide romans was uitgesproken slecht en dat was voor De Haan reden genoeg om geen romans meer te schrijven en zich te wijden aan een totaal ander genre, namelijk dat van een wetenschappelijk onderzoek, in de context van taal en recht.

In zijn proefschrift maakt De Haan veelvuldig gebruik van het gedachtegoed van verschillende contemporaine wetenschappers op het gebied van taal, filosofie,

psychologie, recht, wiskunde en geneeskunde. Hij bespreekt tegenstrijdige stellingen van wetenschappers, bijvoorbeeld het internationale debat over de keuze voor een logische of een psychologische taalbeschouwing, of over de vraag of taal en gedachte één zijn, en neemt daarna een eigen standpunt in. Ook neemt hij bepaalde begrippen uit het Engels over, zoals “Sense”, “Meaning” en “Significance”, alle uit de *Significs* (betekenisleer) van de Britse filosoof Lady Victoria Welby. Hij vertaalt deze en geeft er een eigen betekenis aan.

Wetenschappers op het gebied van taal die van bijzondere betekenis zijn geweest voor De Haan en zijn proefschrift waren voornamelijk Europees. Allereerst was daar de Franse linguïst en semanticus Michel Bréal (tevens de docent van Ferdinand de Saussure), die zich bezighield met betekenisgeving- en betekenisverandering, taalzuiverheid (dat is de invloed van vreemde woorden op de eigen taal, met als gevolg óf het weren óf het integreren van de vreemde woorden) en de invloed van de mens daarbij. Dan is er de eerdergenoemde Lady Welby, die zich met haar *Significs* toelede op de verbetering van de toenmalige taal. Zij vond dat de ontwikkeling van de taal was achtergebleven bij de industrialisatie in de negentiende eeuw, en bepleitte het vermijden van (foutief) gebruik van beeldspraak, en het aanbieden van beter onderwijs. Tot slot is er de Nederlandse Tachtiger, schrijver, huisarts/psychiater Frederik van Eeden, een zeer goede vriend van De Haan en kennis van Lady Welby, die zich eveneens bezighield met taalbegrip en -kritiek.

Naast deze directe of expliciete invloeden op de denker De Haan en zijn proefschrift zijn er ook indirecte invloeden te herkennen, zoals van wetenschappers op het gebied van de semiotiek, het Russisch formalisme en het Praagse Structuralisme. Ik noemde de Zwitserse taalwetenschapper en semioticus Ferdinand de Saussure (een leerling van Bréal), die de taal bestudeerde als een gesloten tekensysteem en die de binaire samenstelling van het woord (in betekenaar en betekende) introduceerde. Een tweede indirecte invloed is de Amerikaanse filosoof en semioticus Charles Sanders Peirce die zich bezighield met het proces van betekenisgeving, de semiosis, als een kwestie van pragmatiek. Dan is er de Russische formalist Roman Jakobson die het bekende communicatiemodel introduceerde, waarvan de poëtische functie, een functie die de aandacht op de taal zelf vestigt, onderdeel is. Een vierde figuur wiens werk van invloed was is de Praagse structuralist Jan Mukařovský, die in de kunst het begrippenpaar artefact tegenover esthetisch object introduceerde, waarbij het proces van receptie en het doorbreken van onze automatische waarneming (“foregrounding” en “backgrounding”) een belangrijke rol speelt. Tot slot is er de Duitse filosoof en literatuurcriticus Walter

Benjamin, die zich net als De Haan bezighield met het wezen en de puurheid van taal en de invloed van de mens daarop. De Haan schrijft zijn proefschrift dus in een veel breder veld van invloeden.

In hoofdstuk één, “Het juridisch zuiver gebruik van taal,” heb ik onderzocht hoe De Haan in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa* aankijkt tegen het wezen van de taal – en dat leidde direct al tot een patstelling. De Haan benadert de taal vanuit het perspectief van haar grote waarde als uitdrukkingsmiddel en onderscheidt daarbij het uitdrukkingvermogen, de uitdrukkingsmacht en de uitdrukkingkracht van taal. Hij omschrijft de taal als een eenheid van tegendelen, en geeft de taal daarbij de kwalificaties van “persoonlijk” (ieder mens spreekt een eigen taal), “maatschappelijk” (mensen dienen elkaars woorden te kunnen verstaan), “ogenblikkelijk” (een uitgesproken woord is niet meer zelfstandig waarneembaar, terwijl een nog niet uitgesproken woord nog niet bestaat) en “ontijdelijk” (de taal houdt niet op te bestaan zolang zij op generaties wordt overgedragen). Ook geeft hij een wat cryptische beschrijving van het wezen van het woord en het wezen van het ding. Hij stelt dat het wezen van beiden het wezen van de Geest is. De Haan licht deze stelling niet nader toe.

Tegelijkertijd, en daar zit de spanning, gaat hij uit van de aannames dat wij de zekerheid hebben dat we niet verstaan en niet verstaan worden, dat iedere keer wanneer een woord wordt gebruikt het een andere betekenis heeft, dat voor een spreker en een toehoorder hetzelfde woord evenmin een gelijke betekenis heeft, dat iedere taal betrekkelijk onvolkomen is, kortom dat het expressievermogen van de taal tekortschiet. De Haan legt de schuld hiervoor bij de mens, die de taal en dus haar expressievermogen zou hebben verwaarloosd, zeker als het gaat om de toenmalige rechtstaat. De oorzaak van het niet verstaan en niet verstaan worden ligt, volgens De Haan, zowel bij het expressievermogen van de taal als bij het onvermogen van de mens om de taal goed te gebruiken en te onderhouden.

Daarnaast is het gebruik van beeldspraak – Lady Welby spreekt vooral over foutief gebruik van beeldspraak; De Haan over “onzinnig” gebruik – een factor die het communiceren bemoeilijkt en voor verwarring kan zorgen. Hij illustreert dit aan de hand van een voorbeeld. Wanneer er naar de betekenis van een woord wordt gezocht, zo stelt De Haan, is dikwijls de vraag “Welke betekenis *heeft* het woord betekenis”? Het werkwoord “hebben” suggereert dat het gaat om een spraakbeeld of beeldspraak want, zo stelt De Haan, een woord is geen levend wezen dat iets kan “hebben”, in de zin van bezitten. Een juistere formulering volgens De Haan is: “Wat is de betekenis van het woord betekenis”? Paradoxaal genoeg, zo

constateerde De Haan aan de hand van de frase “betekenis *hebben*”, lijken mensen elkaar toch te kunnen begrijpen, ook als ze onzinnige beeldspraak gebruiken. Aan het eind van zijn proefschrift zal De Haan dan ook concluderen dat een zuiver en logisch taalgebruik in de menselijke communicatie niet haalbaar is. Maar er moet alsnog wel recht gesproken worden. En dan is taalzuiverheid cruciaal.

Als toekomstig rechtsgeleerde raakte De Haan op de hoogte van de klachten over de status van de rechtstaal, niet alleen binnen Nederland maar ook daarbuiten. De rechtstaal was verwaarloosd, te onbegrijpelijk voor de leek en te weinig exact voor de jurist, met als gevolg een verwarrende terminologie. Ook uit De Haans bemoeyenis met de samenstellers van Woordenboeken werd hem duidelijk dat omschrijvingen van rechtswetenschappelijke begrippen, zoals de begrippen “aansprakelijk, verantwoordelijk en toerekeningsvatbaar” tekortschoten. In zijn proefschrift onderzoekt De Haan wat daarvan de oorzaak is en streeft hij naar de vaststelling van de juiste betekenis van de drie genoemde woorden. Hij gaat hierbij uit van de premisse: “Betere Taal is beter Recht”. De betekenis is, in de woorden van De Haan, de Zin, de meest letterlijke, oorspronkelijke betekenis van een woord. De taal die De Haan voor ogen had is hier in zekere zin vergelijkbaar met de paradijselijke taal, zoals Benjamin deze benoemt. Ieder woord heeft in origine slechts één vaststaande betekenis gekregen van de mens en is als zodanig voor iedereen begrijpelijk en bruikbaar. De taalbenadering die De Haan hanteert in zijn proefschrift is daarmee die van een betekenis gebaseerd op zuiverheid en logica van taalgebruik.

De mogelijkheid die daarmee gecreëerd wordt, aldus De Haan, leidt tot een betere rechtspraak. Hij is ervan overtuigd dat de *betekenis* van de gebruikte woorden (binnen de context van dit proefschrift gaat het over rechtstermen) binnen de rechtstaal kan leiden tot een zuiverder vonnis en daarmee uiteindelijk tot een ethisch sterkere rechtspraak. Voor de jurist is de taal namelijk hét uitdrukkingsmiddel bij uitstek: het recht wordt immers *gesproken*. Taal is hier bij uitstek performatief. De moeilijkheid daarbij echter is, aldus De Haan, dat de juristen de woorden met woorden verklaren en dat deze woorden weer verklaard worden met woorden, in een eindeloos proces. Een zuivere en logische rechtstaal, aldus De Haan, zou het proces van het *rechtspreken* kunnen verbeteren. De Haan biedt daartoe de door hem ontwikkelde methodiek, de *Signifiek* aan: de stelselmatige leer van het uitdrukkingvermogen. Het belangrijkste uitgangspunt binnen deze methodiek is dat de rechtskundigen zoveel mogelijk de oorspronkelijke betekenis van een woord (in ons geval: rechtsterm) gebruiken, haar *zuivere* vorm dus,

en eventuele wijzigingen in betekenis óf afwijzen óf gebruiken, in beide gevallen voorzien van een gedegen argumentatie waarom voor die betekenis is gekozen.

De receptie van De Haans Signifiek door de toenmalige juristen was gematigd positief. Zij vonden zijn methodiek, gebaseerd op de bestudering van taal als een gesloten systeem van tekens conform de benadering van De Saussure, een stap terug in de tijd en gaven de voorkeur aan een psychologische taalbeschouwing, waarbinnen meerdere factoren dan alleen de taal bij betrokken worden. Zij waren uiteindelijk van mening dat een logisch en zuiver woordgebruik inhoudelijk niets zou toevoegen aan een gerechtelijke uitspraak. De Haan daarentegen onderzocht enerzijds op welke wijze woorden betekenis krijgen of hebben (en maakte dan onderscheid tussen Zin, Bedoeling en Waarde van een woord); waar zij naar verwijzen (gaat het bijvoorbeeld om een concrete werkelijkheid of niet?); wat de oorzaak is van betekenisverandering en -verschuiving; en wat nodig is om met elkaar te kunnen communiceren. Anderzijds benadrukt De Haan de rol van de mens, die de taal, als machtig uitdrukkingsmiddel, tot zijn beschikking heeft. De mens, volgens De Haan, is de hoofdschuldige van de verwaarlozing van de (rechts)taal en paradoxaal genoeg, is de mens ook juist degene die de taal tegen verwaarlozing kan behoeden. De Haans taalfilosofie, de *Signifiek*, de stelselmatige leer van het uitdrukkingvermogen, ziet hij als een wetenschappelijke methodiek om die verwaarlozing tegen te gaan, om de taal kneedbaar te maken en op het gewenste niveau te houden.

Vanuit het door De Haans proefschrift bepaalde vertrekpunt heb ik vervolgens de taalbenaderingen van De Haan in de romans *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* en de taalhoudingen in het reisverhaal *In Russische gevangnissen* onderzocht. Daarbij heb ik het verschil in genres deels buiten beschouwing gelaten. In een proefschrift bijvoorbeeld speelt feitelijkheid een belangrijke rol, bij een roman (helemaal) niet. Binnen het kader van dit proefschrift was het relevanter om te onderzoeken hoe de woorden in beide romans en het reisverhaal betekenis krijgen in relatie tot de manier waarop dit proces in De Haans proefschrift wordt nagestreefd. Mijn analyses tonen aan dat het verschil niet groter kan zijn.

In hoofdstuk twee, “Het primaat van taal: De Haans flexibiliteit ten opzichte van taal,” maakt zuiverheid van woordgebruik plaats voor gekunsteldheid van taal, waardoor de nadruk op de taal als uitdrukkingsmiddel verschuift naar die van uitdrukkingvermogen, een ander aspect van taal dat De Haan benoemt in zijn proefschrift. Deze observatie leidde tot de vraag, wat kan en wat doet De Haan met taal en waarom? Ik gebruik hier een concept ontwikkeld door Ernst van Alphen, in de

lijn van Roland Barthes: de leeshouding. Dat is een houding die de lezer aan kan nemen om een roman volgens een andere literaire traditie te lezen dan de gebruikelijke. Een realistische roman kan bijvoorbeeld postmodernistisch worden gelezen, of een postmoderne roman realistisch. Vooral in *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* lees ik kenmerken uit diverse literaire stromingen, zoals het realisme, naturalisme, decadentisme, impressionisme en modernisme, die De Haan daarin bewust of onbewust heeft verwerkt. Zijn taalgebruik en -benadering maken daardoor steeds opnieuw andere leeshoudingen mogelijk, of provoceren die.

Pijpelijntjes is een roman die binnen de Nederlandse literatuur als naturalistisch wordt aangeduid. De lezer krijgt in heldere taal een beeld geschetst van een maatschappelijke werkelijkheid geregeld door wetmatigheden van *race*, *milieu*, en *moment*. In *Pijpelijntjes* komen de banale werkelijkheid van het dagelijkse leven en het volkse milieu waarin de twee belangrijkste personages Joop en Sam zich bewegen, prominent naar voren. Maar, zoals ik aangaf, er gebeurt meer. De volkstaal die De Haan inzet en de fonetische weergave daarvan lijken niet alleen die alledaagse werkelijkheid te benadrukken, maar voegen ook extra kenmerken toe aan het genre van de roman, die deze volgens de toenmalige conventies niet kende. De homoseksuele relatie van Joop en Sam, bijvoorbeeld, wordt als iets vanzelfsprekends aangenomen in de geschetste volkse omgeving. De geschiedenis leert dat in de tijd waarin De Haan *Pijpelijntjes* schreef, een homoseksuele relatie allesbehalve alledaags, acceptabel was, en soms zelfs nog strafbaar. Door deze relatie “gewoontjes”, in de context van een volks milieu, en zonder veel ophef te beschrijven, maakt De Haan de relatie ook gewoon en alledaags.

Anderzijds wordt een gevoel van vervreemding (denk hierbij aan het proces van “foregrounding” en “backgrounding”, zoals dit is geïntroduceerd door de Praagse structuralisten) gecreëerd door vreemde en soms verrassende woordcombinaties, ook wel neologismen genoemd. Deze aan elkaar gekoppelde woorden, vaak wel uit eenzelfde paradigma, *beschrijven* niet alleen een werkelijkheid maar roepen die, sensitief en performatief, ook op. De maatschappelijke werkelijkheid zoals we die kennen in de naturalistische roman, krijgt in *Pijpelijntjes* zo een extra dimensie, namelijk die van artificialiteit, door de nadrukkelijke inzet van het literaire, talige uitdrukkingsvermogen. Zo is de roman *Pijpelijntjes* te lezen volgens de conventies van de naturalistische roman, maar provoceren de neologismen een andere leeshouding.

In *Pijpelijntjes* laat De Haan dus zijn credo van zuiver en logisch taalgebruik los. Daarvoor in de plaats kiest hij enerzijds voor platte volkstaal en anderzijds

voor een taalbenadering die gebaseerd is op gekunsteldheid. In de roman leiden het veelvuldig gebruik van neologismen, vreemde woordcombinaties in combinatie met volkstaal en de fonetische weergave daarvan, af van de noodzaak van betekenis van een woord in de meest oorspronkelijke vorm, zoals centraal staat in De Haans proefschrift. Woorden worden op een originele wijze aan elkaar gekoppeld, waardoor ook betekenissen van woorden aan elkaar worden gekoppeld. Met die “ongewone” (of a-grammaticale) koppeling van woorden en betekenissen creëert De Haan een voor de lezer bijna tastbare werkelijkheid, zoals die van een gezellig samenzijn in een volksbuurt, maar ook die van een doodstrijd. De gekunsteldheid van woorden vestigt de aandacht op de taal zelf. Doel is dan minder om een alledaagse werkelijkheid te beschrijven, maar dient eerder een performatief doel: de taal moet de beleving van een werkelijkheid intensiveren.

In *Pathologieën* is er ook sprake van *écriture artiste*, maar dan vanuit het perspectief van het tot in het ultieme detail, bijna op het nerveuze af, beschrijven van de werkelijkheid door de protagonist Johan. De impressies die Johan opdoet (een kenmerk van het impressionisme) en zijn subjectieve perceptie van een complexe werkelijkheid (een kenmerk van het modernisme) worden hier gevangen in taal. De Haans taalbenadering hangt hier op een *preciositeit* van woorden. De preciositeit van woordgebruik geeft niet alleen voorwerpen maar ook de ervaringen daarvan een kostbare waarde. Hier werkt de taal zowel constatief als performatief.

Maar, naast de mooischrijverij van Johan speelt een ander belangrijk aspect in de roman *Pathologieën*, namelijk de homoseksuele relatie van Johan met zijn sadomasochistische minnaar, de kunstschilder René. Deze relatie verloopt allesbehalve vlekkeloos en liefdevol en wordt op een wrede manier gemanipuleerd door het taalgebruik en het gedrag van René. Uit een gevoel van verveling, het Baudelairiaans *ennui*, ook wel *spleen* genoemd, zoekt René de grenzen op bij Johan, niet alleen op het gebied van lichamelijke en geestelijke mishandeling, maar vooral op het gebied van taalgebruik en communicatie. René zegt vaak het tegenovergestelde van dat wat hij bedoelt en ontkracht op die manier zijn woorden, met als effect dat Johan zich hiertegen niet kan verweren en monddood wordt gemaakt: zijn taal valt stil. De taal van René blijkt uitermate machtig en performatief. Zijn taal heft zichzelf op en uiteindelijk ook de relatie tussen Johan en hemzelf, of zelfs het leven van Johan, door diens zelfmoord. De taalbenadering die De Haan hier kiest voor zowel Johan als René is deels die van helder en duidelijk woordgebruik. Wanneer Johan de omgeving beschrijft, gebruikt hij grammaticaal goede zinnen en slechts enkele keren een vreemde woordcombinatie. Wanneer René Johan vraagt

zichzelf van het leven te beroven door het innemen van vergif dat hij in een kostbaar doosje aanbiedt, doet hij dit in heldere bewoordingen, die niet voor meerdere uitleg vatbaar zijn. De taalbenadering van De Haan is hier in driedubbele zin gerelateerd aan die van de decadenten: enerzijds wordt in heldere taal iets verderfelijks beschreven, anderzijds is de taal een onbetrouwbaar instrument van verderfelijke manipulatie, en ten derde is het mogelijk met behulp van neologismen een nieuwe of verfijnde sensibiliteit te realiseren.

Zo vinden we in beide romans zowel een taal die het uitdrukkingsvermogen heeft om met uiterste precisie subjectieve impressies te omschrijven (bijvoorbeeld in het geval van Johan), als een taal die zichzelf kan opheffen door datgene wat gezegd wordt tegelijkertijd weer te ontkrachten (bijvoorbeeld in het geval van René). In *Pathologieën* blijkt de taal van René machtiger dan die van Johan en uiteindelijk ook zeer doeltreffend. De taal als uitdrukkingsmiddel, of het uitdrukkingsvermogen van taal verschuift in dit geval richting uitdrukkingsmacht, nog een aspect dat De Haan benoemt in zijn proefschrift in relatie tot taal als expressiemiddel.

In het verlengde van de uitdrukkingsmacht van taal ligt die van talige uitdrukkingskracht. Dit aspect wordt in de hoofdstukken drie en vier van dit proefschrift besproken. Het reisverhaal *In Russische gevangnissen* (hoofdstuk drie: "Het politiek-retorische doel van taal") laat zien dat De Haans taalbenadering hier is gebaseerd op ironie. De betekenis van zijn woorden is niet zozeer zuiver, of gekunsteld, maar dubbelzinnig. De uitdrukkingskracht van taal wordt in dit hoofdstuk dan ook gekoppeld aan het thema "dubbelzinnigheid". Het gebruik van de dubbelzinnige betekenis van taal, waar De Haan in zijn proefschrift zo uitgesproken tegen ageert, lijkt in de context van de precare situatie van de toenmalige politieke gevangenen gerechtvaardigd.

De Haan was hier direct beïnvloed door de Russische prins Kropotkin, een naar Engeland gevluchte anarchist die onder andere met zijn boek *The Terror in Russia* aandacht vraagt voor de erbarmelijke omstandigheden van politieke gevangenen in het toenmalige Rusland en oproept tot universele solidariteit. In tegenstelling tot Lady Welby, die De Haan kende uit haar werk maar nooit persoonlijk heeft kunnen spreken, heeft De Haan Kropotkin wel persoonlijk ontmoet en onderhield hij ook schriftelijk contact met hem. Kropotkins beschrijvingen van de situatie van de politieke gevangenen binnen het Russische rechtssysteem zijn voor De Haan aanleiding geweest om enkele reizen naar Rusland te ondernemen om met eigen ogen te kunnen aanschouwen waarover Kropotkin schrijft.

Het doel van deze reizen is om zelf te kunnen onderzoeken (ook in het kader van zijn proefschrift) hoe het Russische rechtssysteem werkt en hoe de situatie van de politieke gevangenen in werkelijkheid is. Hij doet daarvan verslag in *In Russische gevangnissen*. In wat enkel een reisverhaal lijkt, blijkt een transformatie plaats te vinden in termen van taalgebruik en taalhouding. Dat wil zeggen: er komen diverse *personae* aan het woord, met ieder een eigen vorm van taalgebruik, en een eigen taalhouding.

De Haan begint aan zijn reis en onderzoek naar de situatie in de Russische gevangnissen als een objectieve wetenschapper: zijn taalgebruik is conform de conventies van een wetenschappelijk onderzoek, gericht op feitelijkheid, wel of niet gecombineerd met het geven van cijfers. De feiten krijgt de lezer toegereikt aan de hand van twee officiële documenten die aan De Haan door de Russische regering zijn aangereikt, afgekort *Démenti* en *Notice*. Deze documenten zouden een weergave zijn van de werkelijke situatie in de Russische gevangnissen, aldus de Russische regering. De Haan neemt deze documenten als uitgangspunt voor zijn eigen ervaringen en komt steeds meer tot de conclusie dat de geschriften geen juiste weergaven zijn van wat hij zelf ziet en ervaart. Zijn positie als objectieve wetenschapper dwingt hem hier zich te verhouden tot de verwrongen weergave van de werkelijkheid in Russische teksten. En door wat hij ziet en meemaakt, gaan zijn gevoel en emoties een steeds grotere rol spelen en dat verandert zijn positie en bij gevolg zijn taalhouding.

De Haan ageert in dit reisverhaal als klokkenluider, aanklager, hulpverlener, filantroop, pleiter en gelovige. Deze verschillende rollen zijn uiteindelijk onder te brengen onder twee majeuze *personae*, die van (*liberale*) *ironicus* en *parrèsias*t. De gemene deler van de liberale *ironicus* en de *parrèsias*t is waarheid, maar dit zorgt tegelijkertijd ook voor een spanningsveld tussen die twee. De persona van *parrèsias*t dwingt tot het onverbloemd de waarheid vertellen, dit keer niet over zichzelf en in het belang van zichzelf, maar over een collectief van politieke gevangenen en in hun belang. De woorden dienen dan ook ondubbelzinnig en in navolging van De Haans proefschrift, zuiver en logisch van opbouw te zijn. Echter, om de positie van de politieke gevangenen niet te schaden is een andere tactiek nodig. En die andere tactiek, of taal, zo heb ik beschreven, is die van de liberale *ironicus*. Zijn uitgangspunt is de waarheid vertellen zonder zichzelf en anderen te schaden. Zijn instrument daarbij is de stijlfiguur van ironie, waarmee het concept van “dubbelzinnigheid” van taal een feit is.

In verbloemde taal, in de persona van liberale ironicus, kan De Haan toch zijn stem laten horen, zonder daarbij de politieke gevangenen te schaden, of de Russische regering openlijk te beschuldigen. Ironie werkt, net als een persona, als een masker. Ofwel, de oorspronkelijke betekenis van woorden (hun zuivere betekenis, conform De Haans proefschrift) fungeert als masker waarachter de betekenis die uiteindelijk bedoeld wordt zich schuilhoudt. Het is aan de lezer om de betekenis en de impact van de ironie te ontdekken. Deels lijkt dit proces op de eerdergenoemde *leeshouding*, met de mogelijkheid steeds weer een andere betekenis te lezen in een tekst. Het verschil is dat bij ironie de dubbelzinnigheid wordt ingezet door de auteur als een wapen en liefst moet worden ontdekt door de lezer, als die daarvoor gevoelig is, terwijl bij een leeshouding het nog maar de vraag is of de zaken die een lezer herkent in een tekst ook bewust zo door de auteur in de tekst zijn gelegd.

De uitdrukingskracht van de taal zou in het gebruik van ironie moeten zitten. Echter, zo merkt De Haan, het gebruik van ironie blijkt niet uitiem effectief als het gaat om de ernst en de ervaring van de problematiek. Hij wordt hier geconfronteerd met zijn eigen stelling in zijn proefschrift, namelijk dat het expressievermogen van de taal tekortschiet om onze diepste gevoelens te kunnen weergeven. De Haan kiest in dit verband voor nog een andere strategie: de inzet van de stijlfiguur van herhaling en de lyrische vorm van liederen en een gedicht. Hier verschuift de uitdrukingskracht van taal (terug) naar het uitdrukingsvermogen van de taal. Dat is het onderwerp van hoofdstuk vier.

“Expressiviteit” is het centrale concept in hoofdstuk vier: “Het apostrofisch-humanitaire vermogen in taal”, eveneens in de context van De Haans reisverhaal *In Russische gevangnissen*. Die expressiviteit van de taal wordt benadrukt door de liederen en het gedicht die De Haan opvoert in de narratieve tekst. Het zijn de dichters bij uitstek, aldus Lady Welby, die in staat zijn om de taal in al haar kneedbaarheid te gebruiken en tot expressie te laten komen. In de personae van dichter en zanger spreekt De Haan zich herhaaldelijk gepassioneerd uit in zijn gedicht en ‘zingt’ hij hartstochtelijk in zijn liederen over de erbarmelijke humanitaire toestand waarin de politieke gevangenen moeten leven. Soms zijn de impressies zo intens, dat De Haan stil wordt, zijn lied verstomt, zijn taal stottert en in herhalingen vervalt. Alles wat hij wil zeggen lijkt slechts tot uiting te kunnen komen in de lyrische apostrof.

Naast de lyriek maakt De Haan in *In Russische gevangnissen* veelvoudig gebruik van de stijlfiguur van herhaling. De herhalingen bevinden zich op het niveau van de narratieve tekst, van de liederen en het gedicht, en lopen in elkaar over.

Daardoor zijn herhalingen in de narratieve tekst te herkennen in de liederen en het gedicht en andersom. De vele herhalingen die De Haan toepast in *In Russische gevangenissen* zouden de indruk kunnen wekken dat het vermogen van de taal hier werkelijk te beperkt is om andere woorden of zinnen te formuleren. Echter, door een boodschap – in dit geval een oproep tot solidariteit en rechtvaardigheid voor de politieke gevangenen – telkens in bijna dezelfde woorden en zinnen te herhalen, werken de herhalingen als refreinen. De refreinen zorgen voor het telkens terugkomen van een bepaalde kernboodschap richting de lezer. Ze doen een duidelijk appèl op de aandacht van de lezer, in mijn lezing analoog aan Schlegels parabasis, en zijn op die manier uitermate functioneel.

De taal die De Haan in *In Russische gevangenissen* inzet, is dus een combinatie van proza, lyriek (liederen en een gedicht), stijlfiguren (ironie en herhaling), en in de grond theatrale figuren (apostrofe en parabasis). De Haan toont waar het expressievermogen van de taal toe in staat is, ook al zou dat vermogen, in zijn eigen woorden, nooit voldoende zijn om onze diepste gevoelens in uit te drukken. Net als bij ironie, zijn ook de refreinen te duiden als een gemaskerd spreken: achter de herhalingen van steeds dezelfde boodschap in vaak dezelfde bewoordingen, ligt de daadwerkelijke betekenis van De Haans boodschap. De werkelijkheid die hij wil oproepen binnen de context van *In Russische gevangenissen* is die van een wereld waarin de politieke gevangenen op een rechtvaardige manier worden behandeld. Net als De Haan in zijn proefschrift pleit voor logisch en zuiver taalgebruik, niet alleen voor de rechtstaal maar ook voor andere vaktalen, zo pleit hij in zijn reisverhaal voor een rechtvaardige behandeling van de toenmalige politieke gevangenen, en via de lezer, van alle mensen die lijden onder onrecht. Dit ligt, *avant la lettre*, in de lijn met Richard Rorty's utopia, waarin het ook gaat om alle mensen die op de een of andere manier onrecht wordt aangedaan.

Hoewel De Haan zelf twijfelde aan het expressievermogen van de taal, besefte hij tegelijkertijd hoe machtig de taal als uitdrukkingmiddel kan zijn. In hoofdstuk 1 staat de macht en het effect van een logisch en zuivere rechtstaal centraal: betere taal zou leiden tot betere rechtspraak. In hoofdstuk twee blijkt de taal bij machte om een alledaagse werkelijkheid, zoals het leven in een volksbuurt, door middel van neologismen, volkstaal en de fonetische weergave daarvan te verheffen tot kunst en om iets ongewoons voor die tijd, zoals de homoseksuele relatie van Joop en Sam, zo te beschrijven dat de relatie ook gewoon wordt. Tezelfdertijd wordt door De Haans taalgebruik hier een werkelijkheidsbeleving geïntensiveerd of naar een ander plan getild. In hoofdstuk drie, gebruikt De Haan de taal als wapen. Door

middel van de stijlfiguur van ironie en de specifieke taal van de personae *liberale ironicus* en *parrèsiaist* is De Haan in staat om humanitaire misstanden, zoals hij die zag in enkele Russische gevangenissen, in bedekte termen toch te benoemen en te bekritisieren. In hoofdstuk vier appelleert de taal door middel van de stijlfiguur van herhaling en de lyrische vormen van een lied en een gedicht aan het gevoel van solidariteit bij de lezer ter verbetering van de humanitaire omstandigheden van de politieke gevangenen.

In de vier door mij onderzochte werken heb ik in de taalbenaderingen en taalhoudingen van De Haan een taal ontdekt die het vermogen en de kneedbaarheid heeft om tegelijkertijd zuiver, gekunsteld, dubbelzinnig en expressief te zijn; om banale en schrijnende werkelijkheden te scheppen en op te roepen; om de ervaring daarvan te intensiveren; om waarheden aan de kaak te stellen en bespreekbaar te maken; om schoonheid te beschrijven en zo te creëren; om de verbeelding aan te spreken; om oproepen voor rechtvaardigheid te doen; en om het sprekend zelf deels op te heffen. Gezien de veelzijdigheid, de tegenstrijdigheid en de flexibiliteit van De Haans taal, vervat in de verschillende taalbenaderingen en taalhoudingen die ik heb beschreven, is het niet adequaat De Haan te reduceren tot een auteur die eerst vooral behoort tot de decadente traditie. Aan de hand van taalbenaderingen en taalhoudingen krijgt hij een verdiende plaats in een vernieuwd licht binnen het De Haan-onderzoek. Daarmee is de door mij voorgestelde insteek niet uitgeput. Op basis van de binnen dit proefschrift verkregen inzichten, zou het de moeite waard zijn taalbenaderingen en taalhoudingen van andere schrijvers die worden gerekend tot een bepaalde, min of meer vaste literaire traditie – zoals bijvoorbeeld Louis Couperus – op een soortgelijke wijze te onderzoeken.

